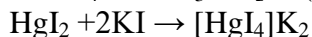
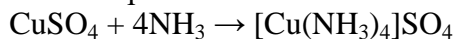

Лекція 2. Комплексоутворення в біологічних системах

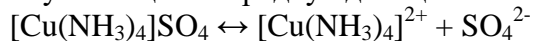
План

1. Основні положення координаційної теорії.
2. Природа хімічного зв'язку в комплексних сполуках.
3. Номенклатура комплексних сполук.
4. Типи ізомерії комплексних сполук.
5. Властивості комплексних сполук.
6. Застосування та біологічна роль комплексних сполук.

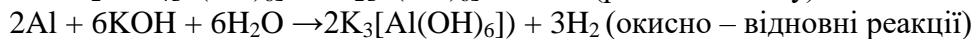
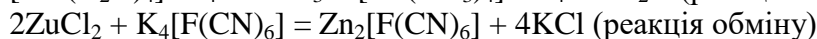
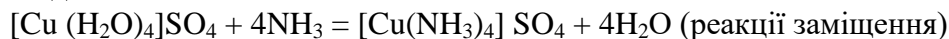
Оксиди, солі, кислоти, які утворилися з атомів внаслідок виникнення між ними хімічного зв'язку, є сполуками першого порядку. Однак є речовини, які утворилися внаслідок з'єднання між собою нейтральних молекул без виникнення нових зв'язуючих електронних пар:

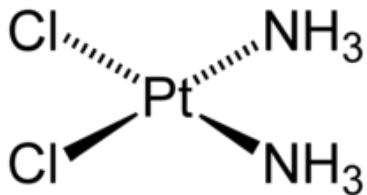
Це молекули вищого порядку і дисоціюють вони на

Молекулярні сполуки, які утворені комплексним іоном, здатні до існування як в розчині так і в кристалах – називаються **комплексними**. **Комплексні сполуки** (або **координаційні**) одержують за допомогою реакцій приєднання, заміщення, обміну та окисно-відновних.

Щоб пояснити, чому відбувається приєднання одних простих молекул до інших А. Вернер ввів поняття про головну і побічну валентність. За рахунок головної валентності приєднується два іони, і за рахунок побічної – ще два і утворюється комплексний іон, який не дисоціює.

Цис-платин - приклад координаційної сполуки.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ КООРДИНАЦІЙНОЇ ТЕОРІЇ А. ВЕРНЕРА (1893)

У 1893 р. швейцарський хімік А. Вернер, систематизувавши відомі на той час дані, створив координаційну теорію, суть якої полягає в наступному:

1. Крім головних валентностей у атомів існують додаткові (побічні) валентності.
2. Насичення основних валентностей – це утворення сполук першого порядку: HCl , H_2O , CuCl_2 , SO_3 тощо.
3. Насичення побічних валентностей лежить в основі утворення сполук вищого порядку, наприклад: $\text{AlCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$, $[\text{Co}(\text{NH}_3)_6]\text{Cl}_3$, $\text{K}_3[\text{F}(\text{CN})_6]$, які називають комплексними.
4. Ці сполуки мають центричну будову, тобто всі групи, що входять до їх складу, певним чином розташовані навколо атома-комплексоутворювача або центрального атома (йона). Центральне місце в комплексній сполуці займає комплексоутворювач – позитивно заряджений іон (частіше це метал d-елементи) Ag^+ ; Au^{3+} ; Cu^+ ; Cu^{2+} ; Hg^{2+} ; Zn^{2+} ; Fe^{3+} ; Fe^{2+} .
5. Навколо комплексоутворювачів розташовані ліганди (аденти), тобто іони протилежного знаку або нейтральні молекули Cl^- ; CN^- ; H_2O ; NH_3

Згідно сучасного трактування цієї теорії:

Комплексними сполуками називають стійкі хімічні сполуки, у вузлах кристалічної решітки яких знаходяться складні частинки, що містять центральний атом - комплексоутворювач і молекули або йони - ліганди.

Центральний атом (йон) разом з лігандами утворюють внутрішню координаційну сферу. При зображенні у вигляді формул її обмежують квадратними дужками.

Кількість σ -зв'язків, які утворюють ліганди з центральним атомом, називається координаційним числом.

За межею комплексного йону розміщують йони зовнішньої координаційної сфери. Йонами зовнішньої сфери частіше є іони лужних і лужно-земельних металів. У деяких випадках зовнішня координаційна сфера відсутня, наприклад $[\text{Fe}^{3+}(\text{NH}_3)_2\text{Cl}_4]$.

Комплексоутворювачем можуть бути ті хімічні елементи, які мають вільні орбіталі. Найтипівішими комплексоутворювачами є:

- атоми та йони d-елементів: Ni, Fe^{3+} , Ag^+ , Au^+ , Cu^+ , Hg^{2+} , Cd^{2+} , Zn^{2+} , Cr^{3+} , Fe^{2+} ;
- катіони s- і p-елементів: Be^{2+} , Al^{3+} , Sn^{2+} , Sn^{4+} , Pb^{2+}
- атоми неметалів у деяких ступенях окиснення: Si, B, P, N.

Характеристикою комплексоутворювача є координаційне число, яке залежить від розміру і заряду комплексоутворювача. Згідно емпіричного правила Вернера координаційне число центрального атома часто в 2 рази більше, ніж абсолютне значення його ступеня окиснення.

Зі збільшенням заряду координаційне число збільшується:

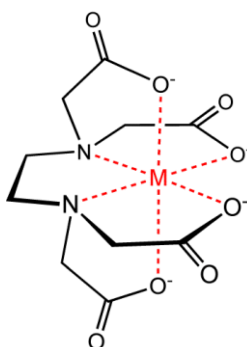
Комплексоутворювачі	Характерні координаційні числа
Au^+ , Cu^+ , Ag^+	2
Hg^{2+} , Cu^{2+} , Au^{3+} , Cd^{2+} , Pt^{2+} , Sn^{2+} , Zn^{2+} , Pd^{2+}	4
Fe^{3+} , Al^{3+} , Cr^{3+} , Co^{2+} , Ni^{2+} , Fe^{2+} , Pb^{4+} , Sn^{4+} , Pt^{4+}	6
Ca^{2+} , Sr^{2+} , Ba^{2+}	8

Координаційне число залежить також від співвідношення радіусів комплексоутворювача і лігандів. Із збільшенням радіуса лігандів координаційне число зменшується, наприклад $[\text{AlF}_6]^{3-}$, $[\text{AlCl}_4]^-$; із збільшенням радіуса центрального атома координаційне число збільшується ($[\text{BF}_4]^-$, $[\text{AlF}_6]^{3-}$).

Лігандами можуть бути нейтральні молекули або аніони. Необхідною вимогою до лігандів є наявність неподіленої пари електронів.

Характеристикою лігандів є їх координаційна ємність, або **дентатність**, що визначається числом зв'язків, з допомогою яких ліганди зв'язані з центральним атомом. Розрізняють монодентатні та полідентатні ліганди.

Полідентатні ліганди. Наприклад, комплексони - органічні ліганди, що містять в своєму складі кілька груп $-\text{C}\equiv\text{N}$ або $-\text{COOH}$ (етилендіамінтетраоцтова кислота - ЕДТА).

Структура комплексного іона, утвореного катіоном металу і аніоном ЕДТА

ПРИРОДА ХІМІЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ В КОМПЛЕКСНИХ СПОЛУКАХ

Теоретична хімія пояснює утворення КС за допомогою методу валентних зв'язків, теорії кристалічного поля та методу молекулярних орбіталей. Хоча жодна з цих теорій не є універсальною, проте вони доповнюють одна одну.

Метод валентних зв'язків. За методом валентних зв'язків утворення КС відбувається за рахунок донорно-акцепторної взаємодії між комплексоутворювачем та лігандами. Атом, що входить до складу молекули-ліганду, є донором. Він віддає неподілену пару електронів центральному атому, що має певну кількість вільних атомних орбіталей, виступаючи в ролі акцептора.

Для пояснення геометричної будови комплексів у методі валентних схем використовують поняття про гібридні орбіталі. Гібридизація – це процес утворення з атомних орбіталей різної симетрії орбіталей однакової геометричної форми, рівноцінних за енергією. Тип гібридизації атомних орбіталей визначається формою орбіталей, які беруть участь у цьому процесі та їх числом.

Одержання комплексних сполук:

Тип реакції	Приклад
Реакція сполучення	$\text{CuSO}_4 + 4\text{NH}_3 = [\text{Cu}(\text{NH}_3)_4]\text{SO}_4 + 4\text{H}_2\text{O}$
Реакція заміщення	$[\text{Cu}(\text{H}_2\text{O})_4]\text{SO}_4 + 4\text{NH}_3 = [\text{Cu}(\text{NH}_3)_4]\text{SO}_4 + 4\text{H}_2\text{O}$
Реакція обміну	$2\text{ZnCl}_2 + \text{K}_4[\text{Fe}(\text{CN})_6] = \text{Zn}_2[\text{Fe}(\text{CN})_6] + 4\text{KCl}$
Окисно-відновна реакція	$2\text{Al} + 6\text{KOH} + 6\text{H}_2\text{O} = 2\text{K}_3[\text{Al}(\text{OH})_6] + 3\text{H}_2\uparrow$

НОМЕНКЛАТУРА КОМПЛЕКСНИХ СПОЛУК

Згідно міжнародної номенклатури IUPAC назва комплексної сполуки утворюється з назв її складових частин: назва катіону (у називному відмінку) + назва аніону. Назви катіонних комплексів не мають спеціальних закінчень, а аніонні - мають суфікс «ат», що додається до кореня назви центрального атома. У комплексному йоні ліганди називають у алфавітному порядку. До аніонних лігандів додають закінчення –о, нейтральні ліганди називають як відповідні молекули, за винятком H_2O – аква, NH_3 – амін, CO – карбоніл, NO – нітрозил.

Назви лігандів:

Ліганди	Назва	Ліганди	Назва
F^-	флуоро-	S^{2-}	сульфідо-
Cl^-	хлоро-	$\text{S}_2\text{O}_3^{2-}$	тіосульфато-
CN^-	ціано-	H_2O	аква
SCN^-	тіоціанато-	NH_3	амін
Br^-	бромо-	CO	карбоніл
I^-	йодо-	NO	нітрузо
OH^-	гідроксо-	NSC	ізотіоціанато
SO_4^{2-}	сульфато-		
CO_3^{2-}	карбонато-		
$\text{C}_2\text{O}_4^{2-}$	оксалато-		
NO_3^-	нітрато-		
NO^{2-}	нітро-		

Кількість однакових лігандів вказують числовими префіксами: *ди-, три-, тетра-, пента, гекса-*.

Наприклад:

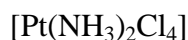
Типи комплексних сполук	Формула	Назва
КС з комплексним катіоном	$[\text{Cr}(\text{OH})_2\text{H}_2\text{O}(\text{NH}_3)_3]\text{Br}$	Акватриаміндигідроксохром (III) бромід
КС з комплексним аніоном	$\text{K}_3[\text{Fe}(\text{CN})_6]$	Калій гексаціаноферат (III) (червона кров'яна сіль)
Електронейтральні комплекси	$\text{Fe}(\text{CO})_5$	Пентакарбоніл феруму

ТИПИ ІЗОМЕРІЇ КОМПЛЕКСНИХ СПОЛУК

Ізомерія – явище існування кількох сполук, однакових за якісним і кількісним складом, але різних за будовою та властивостями.

Розрізняють геометричну гідратну, іонізаційну, оптичну, координаційну, ізомерію зв'язку та інші.

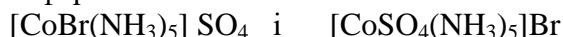
Геометрична – цис або -транс ізомерія обумовлена різним положенням лігандів відносно один одного.

Гідратна ізомерія обумовлена неоднаковим розподілом молекул води між внутрішньою і зовнішньою сферами комп. сполуки.

$[\text{Cr}(\text{H}_2\text{O})_6]\text{Cl}_3$ – синьо-фіалкове забарвлення розчину, $[\text{CrCl}_2(\text{H}_2\text{O})_4]\text{Cl} \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ – зелене.

Іонізаційна ізомерія – неоднакове розташування кислотних залишків іонів між внутрішньою і зовнішньою сферами.

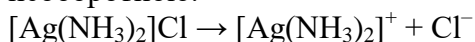

ВЛАСТИВОСТІ КОМПЛЕКСНИХ СПОЛУК

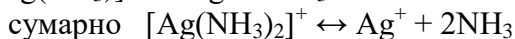
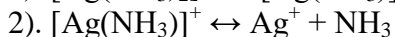
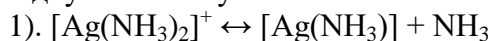
Для комплексних сполук властиві реакції заміщення, обміну, ізомеризації. Для біокомплексів найважливішим є встановлення можливості комплексоутворення з біолігандом, стійкість утворених комплексів за умов фізіологічного середовища, їх лабільність.

1. Дисоціація.

При розчиненні у воді комплексні сполуки повністю дисоціюють на комплексний йон і зовнішню координаційну сферу. Така дисоціація називається первинною. Вона є необоротною.

Особливістю комплексних сполук є те, що, на відміну від звичайних складних йонів вони можуть дисоціювати на складові частини. Така дисоціація називається вторинною і відбувається ступінчасто:

Кожен оборотний процес характеризується константою рівноваги. У випадку дисоціації комплексних сполук така константа називається константою нестійкості і характеризує стійкість цього комплексного йону. Чим менше значення константи нестійкості, тим стійкіший цей йон. Кожній стадії дисоціації відповідає своя константа нестійкості. Дисоціація комплексного йону характеризується загальною константою нестійкості.

2. Реакції заміщення. Комплексні йони можуть зазнавати певних змін у складі лігандів. Наприклад, біологічно активний комплекс феруму (II) порфірин, що входить до складу гемоглобіну, повинен легко віддавати кисень клітинам організму. У результаті цього зв'язок комплексоутворювача з киснем замінюється на зв'язок з водою, тобто на сполуку з

сильнішим лігандом, яким є вода. Комплекси, що підлягають швидкому обміну лігандами в розчинах, називають лабільними. Ступінь заміщення лігандів залежить від природи металу та лігандів і не має безпосереднього зв'язку зі стійкістю комплексів.

ЗАСТОСУВАННЯ ТА БІОЛОГІЧНА РОЛЬ КОМПЛЕКСНИХ СПОЛУК

Можна виділити 3 аспекти застосування комплексних сполук:

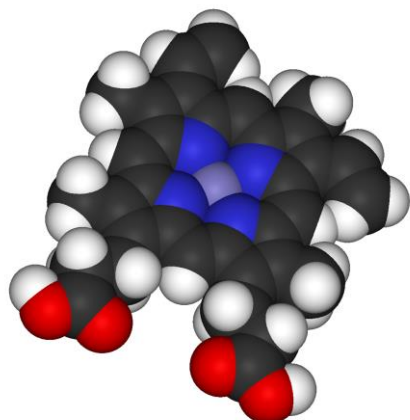
- 1) як лікарські засоби;
- 2) як компоненти живого організму;
- 3) для хімічного аналізу лікарських препаратів.

Більшість хімічних елементів містяться в органах і тканинах у вигляді комплексних сполук з білками та іншими біополімерами. Це білки, амінокислоти, нуклеїнові кислоти, пептиди, жирні кислоти, вуглеводи, вітаміни, гормони, ферменти. Комплексоутворюючу здатність біолігандів можна пояснити наявністю в їх молекулах кількох функціональних груп – COOH, NH₂ – азоту первинного, вторинного, третинного, які здатні координувати іони металів.

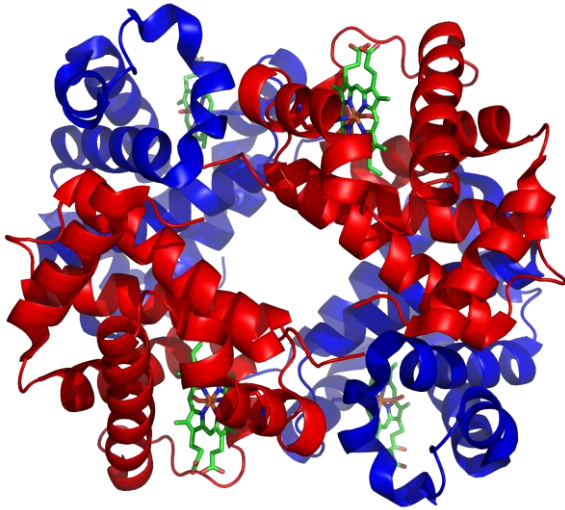
Прикладом можна назвати **порфіринову систему**. Це тетрадентатні макромолекули. Донорні атоми азоту розташовані по кутам квадрату, жорстко скоординовані в просторі, де дуги означають однотипні вуглецеві ланцюги, які сполучають донорні атоми азоту в замкнутий цикл. R – різні радикали. Тому порфірини утворюють стійкі комплексні сполуки з металом.

Так, в якості центрального атома може виступити Mg²⁺, Fe²⁺ утворюються активний центр **хлорофілу**, **гемоглобіну**. Білкова молекула з 400 поліпептидних ланцюгів утворює глобін. До кожного приєднаний один гем. У атомах заліза 6 координаційних зв'язків. 4 утримують його в площині порфіринового ядра, а 2 направлені перпендикулярно цій площині. Одною з них відбувається зв'язок з киснем.

Гем (від дав.-гр. *αἷμα* - кров) - небілкова простетична група гемоглобіну та цитохромів, що містить йон Fe²⁺, закріплений координаційними зв'язками в центрі великого гетероциклического органічного кільця — порфірину. Не всі порфірини містять залізо, проте значна доля металопротейнів, що містять порфірин, мають гем як свою простетичну групу. Ця група білків називається гемопротеїнами. **Гем** - небілковий фрагмент гемоглобіну. Комплекс, який складається з йона феруму, координованого з порфірином, що виступає як тетрадентатний ліганд, та з одним або двома аксіальними лігандами. Має майже планарну структуру. Хребетні тварини синтезують порфіринове кільце гему із гліцину та сукциніл-КоА. Йон Феруму походить із резервного залізобілкового комплексу - феритину, який міститься у клітинах селезінки, печінки та червоного кісткового мозку. Гем, виділений з крові різних хребетних тварин, має однаковий хімічний склад.

Просторова модель гема.

Просторова модель гемоглобіну.

Головна функція гемоглобіну полягає в транспорті дихальних газів. У капілярах легенів в умовах надлишку кисню останній з'єднується з гемоглобіном. Поток крові еритроцити, що містять молекули гемоглобіну із зв'язаним киснем, доставляються до органів і тканин, де кисню мало; тут необхідний для протікання окислювальних процесів кисень звільняється із зв'язку з гемоглобіном. Крім того, гемоглобін здатний зв'язувати в тканинах невелику кількість діоксиду вуглецю (CO_2) і звільняти його у легенях. Монооксид вуглецю (CO) зв'язується з гемоглобіном крові міцніше, ніж кисень, необоротно утворюючи карбоксигемоглобін. Сполуки гемоглобіну з нітратами називаються метгемоглобіном (*metHb*, від мета. і гемоглобін, інакше геміглобін або феррігемоглобін). Таким чином, блокується процеси транспортування кисню. У метгемоглобіні залізо гема знаходиться в комплексі або в тривалентному стані. Метгемоглобін також утворюється в значних кількостях в результаті спадкового захворювання метгемоглобінемії.

В медицині використовують скорочене позначення даного показника - **Hb**. Нормальним вмістом гемоглобіну в крові людини вважається: у чоловіків 130-170 г/л, у жінок 120-150 г/л; у дітей 120-140 г/л.

Цитохроми — мембранні гемопротейни, глобулярні білки, у складі яких гем розташований у внутрішній кишені, утвореній амінокислотними залишками. Атом Fe координований 4 зв'язками з атомами N порфіринових кілець і 2-ма - з лігандами, що належать поліпептидним ланцюгам (залишки гістидину, цистеїну). Відомо близько 30 видів цитохромів, що розрізняються структурами бічних ланцюгів поліпептидів. Залежно від типу гему їх групують у 8 класів. Залежно від спектрів поглинання, цитохроми поділяють на групи *a*, *b*, *c*. Цитохроми є носіями електронів у процесах внутрішньоклітинного дихання, окислювального фосфорилування, фотосинтезу, ферментативного гідроксилування. Цитохроми знайдені у всіх тварин, рослин і мікроорганізмів.

Хлорофіл — зелений пігмент, присутній в клітинах рослин, деяких водоростей і ціанобактерій, що надає їм відповідного кольору. Назва походить від грец. *chloros* — «зелений» і *phyllon* — «листок». Хлорофіл здійснює на кров подібну до гемоглобіна дію: підвищує рівень кисню, прискорює азотистий обмін, зміцнює клітинні мембрани, сприяє формуванню сполучних тканин.

Відомі інші біокомплекси металів (Cu, Al, Si, Mn). Деякі з них знаходять застосування в медичній практиці в якості лікарських препаратів. Наприклад, **ферамід** – комплекс хлориду заліза з амідом нікотинової кислоти $[\text{Fe}(\text{C}_6\text{H}_5\text{CONH}_2)]\text{Cl}_2$

Кобальтпорфіриновий комплекс складає частину вітаміну B_{12} , який відіграє важливу роль в розвитку і формуванні еритроцитів, дефіцит його веде до злоскісної анемії.

Комплексні сполуки **цинку** використовують у дерматології як протимікробні засоби, а карбоніли феруму (ферроцерон) належить до препаратів для лікування ферумдефіцитних анемії.

Металокомплексні властивості **гем-вмістких** препаратів проявляються при дії токсичних речовин, таких як CO (чадний газ) і HCN – ціаніди, солі синильної кислоти. При вдиханні CO утворюється металокомплексна сполука – карбоніл гемоглобін HbCO , константи стійкості якої в 200 раз більше ніж у HbO_2 . В результаті доступ кисню до органів зменшується, проявляються ознаки гіпоксії.

Аналогічний механізм дії ціанідів, але їх токсична дія вища. Висока токсичність пояснюється великою стійкістю зв'язку $\text{Fe}=\text{CN}^-$, що обумовлює більшу стійкість ціанідів.

Токсичність сполук **міді** обумовлена тим, що іони міді взаємодіють з тиольними –SH групами (зв'язування) і аміногрупами $-\text{NH}_2$ (блокування) білків. При цьому вони можуть утворювати біокластели хелатного типу, в результаті білки стають нерозчинними, втрачають ферментативну активність, порушується життєдіяльність.

Токсична дія сполук **срібла** обумовлена тим, що іони срібла взаємодіють з тиольними сірко- і азот-вмісними білками.

Аналогічно діють сполуки **золота**. Токсичність зростає із збільшенням атомного номера. Властивість іонів металів утворювати міцні зв'язки з сірковмісними лігандами використовується при підборі ліків, які застосовують при отруєнні. Такі лікарські препарати мають назву – **антидоти**. Так, при отруєнні важкими металами використовують **унітіол** в склад якого входять сульфгідрильні групи.

Шкідливі речовини виводяться з організму з допомогою **біолігандів**, які зв'язують їх у комплекси (хелатотерапія). Багато хімічних елементів з біолігандами позитивно впливають на імуногенез (захисні реакції), підвищують утворення антиоксидантів.

Трилон Б (комплексон-III, трилон Б, хелатон III) - органічна сполука, натрієва сіль етилендіамінтетраоцтової кислоти, являє собою білий кристалічний порошок або кристали білого кольору. Добре розчиняється у воді і лугах, дуже слабо розчиняється в спирті; рН 1% - ного водного розчину 4,5; рН препарату з масовою часткою 5% 4-5,5. Утворює дуже стійкі комплексні сполуки з більшістю катіонів. Вступає в реакцію з сильними окислювачами. При зберіганні не допускати контакту з алюмінієм, цинком, нікелем, міддю і мідними сплавами.

Основна функція: робить нерозчинні солі металів розчинними.

Застосування:

- в аналітичній хімії для визначення багатьох катіонів та аніонів, напр.: Ca, Mg, Cu, Co, Ni, Zn, Fe, Mo, Al, рідкоземельних елементів, Tc, U, SO_4^{2-} , PO_4^{3-} , CN^- та ін., при потенціометричних, полярографічних і амперометричних визначеннях, для маскування,
- у виробництві медичних препаратів і при отруєннях важкими металами,
- у виробництві побутової хімії та синтетичних миючих засобів,
- при консервуванні і ін.
- в реставрації для видалення слідів корозії з виробів з бронзи та інших кольорових металів, особливо добре себе проявляє в очищенні виробів зі срібла,
- в промисловості для промивання теплоенергетичного обладнання, труб, котлів; водопідготовки в котельнях і тепломережах; у вигляді стабілізатора в процесах полімеризації; в целюлозно-паперовій промисловості; при виробництві каучуку; в аналітичній хімії і в багатьох інших областях,

- аміачний розчин трилону Б (5% аміаку, 3% трилону Б) дозволяє швидко і ефективно відновлювати свинцеві акумулятори за рахунок десульфатації свинцевих пластин.

Питання для самоконтролю

1. Чому комплексні сполуки ще називають «координаційними»?
2. Як метод валентних зв'язків пояснює утворення комплексів?
3. Які орбіталі беруть участь в гібридизації при утворенні тетраедричних комплексів?
4. Чому в комплексах Ве координаційне число завжди дорівнює 4, а в комплексах Mg – переважно 6? Вкажіть тип гібридизації орбіталей цих атомів.
5. Який тип гібридизації орбіталей притаманний комплексам з октаедричною та лінійною конфігураціями?
6. Наведіть приклади цис- і транс- ізомерів комплексних сполук.